
**ОРГАНИ ДІЗНАННЯ ТА ПОПЕРЕДНЬОГО СЛІДСТВА В УКРАЇНСЬКИХ
ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

Зі здобуттям незалежності Україна обрала шлях демократичного розвитку. Розбудова правової держави неможлива без реформування основних інститутів державної влади, і, насамперед, судових та правоохоронних органів. На жаль, перебудова системи досудового слідства в Україні відбувається дуже повільно. Слідчі органи входять до складу окремих

відомств, при цьому процесуальна незалежність слідчого часто поступається відомчим інтересам. У цих умовах актуальним є питання про виділення органів досудового слідства в окреме відомство у складі системи кримінальної юстиції. Вирішуючи це питання, доцільно звернутися до історичного минулого нашої країни, проаналізувати склад та діяльність

слідчих органів, що діяли в українських губерніях у складі Російської імперії напередодні та після Судової реформи 1864 р.; їх взаємодію з органами дізнання.

Питанню правового статусу органів слідства та дізнання у системі попереднього розслідування приділяли увагу вчені-юристи на різних етапах розвитку вітчизняної науки. Серед дореволюційних дослідників його розглядали у своїх працях Г. А. Джаншиєв, А. Ф. Кістяківський, П. В. Макалінський, І. Я. Фойницький. У радянський період питання про відокремлення органів попереднього слідства ставили В. Ф. Горський, І. Д. Гончаров, В. А. Стрёмовський. У сучасній науковій літературі ця проблема розкривалася як ученими-істориками права – Ю. А. Холодом, О. Н. Ярмишем, О. Г. Мамонтовим, так і фахівцями у сфері кримінального процесу – В. С. Зеленецьким, Ю. М. Грошевим, Г. К. Кожевниковим, А. Ю. Стеценком, М. Н. Міхеєнком та ін.

Метою статті є висвітлення органів дізнання та попереднього слідства, що брали участь у кримінальному судочинстві в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХХ ст., визначення їх місця у системі попереднього розслідування.

До 1860 р. проведення попереднього слідства у кримінальному судочинстві було обов'язком поліцейських органів. Слідство у кримінальних справах поділялося на попереднє (на практиці воно називалося дізнанням) та формальне [1, с. 91]. Органами попереднього слідства могли бути будь-які поліцейські чини, які приймали рішення про порушення слідства. Акти попереднього слідства не мали доказової сили в судах. Формальне слідство проводилося поліцейськими слідчими приставами. Докази, отримані під час формального слідства, лягали в основу вироку суду в кримінальній справі. Вказані органи були повністю підпорядковані адміністративній владі.

8 червня 1860 р. імператор Олександр II затвердив «Заснування судових слідчих» [3], «Наказ судовим слідчим» [4] та «Наказ поліції про проведення дізнання у подіях, що могли містити в собі злочини та провини» [5]. Ці акти регламентували відокремлення слідчої частини від поліції, а також проведення дізнання та слідства. Попереднє слідство у кримінальних справах, що були підсудні судам, передавалося судовим слідчим при міністерстві юстиції. Поліцейські органи провадили розслідування у малозначущих справах та

провинах, які були підсудні адміністративно-поліцейським органам, а також дізнання по інших пригодах. Згодом ці три акти органічно увійшли до складу Судових статутів 20 листопада 1864 р., які окреслили коло органів попереднього слідства та дізнання [6, с. 149].

Першою стадією кримінального судочинства після Судової реформи вважалось «попереднє дослідження справи», яке полягало у діях приватних та посадових осіб щодо відомостей для подальшого розгляду справи в суді [2, с. 352–353; 7, с. 9]. Слідство було відображено в Судових статутах у вигляді трьох послідовних етапів: дізнання, попереднє слідство та судове слідство [2, с. 371]. Перші два етапи проводилися на стадії попереднього дослідження; порядку їх проведення був присвячений розділ 2 Статуту кримінального судочинства «Про попереднє слідство» (статті 249–509) [8] – законодавець не виділяв норми, що регулювали проведення дізнання, у окремий розділ.

У юридичній періодиці дізнання визначалося як «позасудове дослідження кримінальної справи по гарячих слідах», проведення якого було службовим обов'язком «деяких органів уряду» [7, с. 4]. Таким чином, проведення таких дій належало до компетенції органів виконавчої влади. Статут кримінального судочинства не містив поняття «дізнання». За його статтями воно полягало у зборі відомостей про подію та ставило перед собою за мету впевнитись у тому, що подія дійсно відбулася та має ознаки злочину. Дізнання було першим етапом попереднього дослідження, але не обов'язковим. Після закінчення матеріали дізнання передавалися судовому слідчому, про що повідомлявся прокурор [9, с. 285–288].

Під попереднім слідством розуміли «дії судових органів», у ході яких з'ясовувалася злочинність події та імовірна провина осіб, звинувачених у її вчиненні. У результаті вирішувалося питання про направлення справи до суду для подальшого розгляду [7, с. 9]. Після закінчення слідства обвинуваченому пред'являлися матеріали слідчого провадження, які передавалися прокурору або його товаришу. Попереднє слідство припинялося лише за рішенням суду [10, с. 116].

Розглядаючи органи, що беруть участь у попередньому дослідженні кримінальних справ, І. Я. Фойницький поділяє їх на органи дізнання та органи попереднього слідства [2, с. 374, 389].

До слідчих органів попереднього слідства

належали: 1) судові слідчі; 2) особи, які заміняли судових слідчих (кандидати на посаду судових слідчих; судові слідчі в найважливіших справах при окружному суді; судові слідчі в особливо важливих справах при судових палатах; мирові судді у віддалених місцевостях); 3) особливі слідчі органи (члени судових палат; сенатори касаційного департаменту; начальники обвинувачених у посадових злочинах, чини адміністративних відомств; слідчі військових відомств).

До органів дізнання належали загальна поліція та «спеціальні поліції» (військове начальство; цивільне начальство обвинувачених у посадових злочинах; духівництво; чини адміністративних відомств; жандармський корпус). Право на проведення дізнання також мали судові слідчі у справах, які були порушені безпосередньо за їх ініціативою (п. 5 ст. 297) [2, с. 373–376, 389–391; 8].

Серед органів попереднього слідства І. Я. Фойницький виділяє судових слідчих, а серед органів дізнання – загальну поліцію як органи «нормальні», тобто такі, що проводять попереднє дослідження справи за загальним правилом. Їх діяльність була досить повно та чітко регламентована Статутом кримінального судочинства. Інші органи при проведенні розслідування або керувалися положеннями про діяльність «нормальних» або в повному обсязі, або деякими з них. Відповідно обмежувалася їх компетенція. Тому для визначення місця органу в системі попереднього розслідування кримінальних справ, слід насамперед визначити компетенцію судових слідчих та загальної поліції на першій стадії судочинства.

Судові слідчі. Судові слідчі були закріплені за окружними судами та розслідували під наглядом прокурора злочини, скоєні на їх ділянці. Користуючись правами членів окружних судових установ, вони могли брати участь у засіданнях у кримінальних справах у складі суду, окрім справ, за якими проводили попереднє слідство. Судові слідчі призначалися на посаду імператором за поданням міністра юстиції. Посада була незамінною.

За Статутом кримінального судочинства [8], судовий слідчий мав широке коло процесуальних повноважень. Він мав право самостійно порушувати попереднє слідство (ст. 297) [8], вживати необхідні для розслідування заходи (ст. 264) [8], доручати поліції проведення дізнання та давати їй вказівки щодо збору довідок (ст. 271 [8]). Законні вимоги слідчого повинні були виконуватися всіма приватними та

службовими особами, а в разі опору при виконанні службових обов'язків слідчий мав право вимагати сприяння у цивільного й військового начальства та перехожих (статті 270, 272 [8]). Збір та фіксація доказів у кримінальній справі здійснювалися шляхом огляду та посвідчення слідчим (статті 315–324) [8], огляду та посвідчення спеціалістами (статті 325–356) (проведення експертиз) [8], обшуку та виїмки речових доказів (статті 357–376) [8], допиту обвинуваченого (статті 398–414) [8] та свідків (статті 433–453) [8], дізнання через сусідів та місцевих жителів (статті 454–466) [8]. Слідчий мав право застосувати до особи привід, обирати стосовно обвинуваченого запобіжні заходи тощо.

У своїй діяльності слідчі видавали акти трьох видів: протоколи, постанови та повістки. Всі головні слідчі дії оформлялися протоколами (ст. 467) [8], що розглядалися судом як докази. У випадках притягнення особи як обвинуваченого, арешту або передачі обвинуваченого на поруки чи під заставу, слідчим обов'язково виносилася постанова (статті 426, 430) [8]. Окремі окружні суди також вимагали від слідчих винесення постанов про припинення слідства, накладання арешту на майно тощо. [11, с. 521–523]. Повісткою слідчий викликав обвинуваченого та свідків (статті 377–386, 435) [8]. Після закінчення слідства всі документи, що стосувалися до справи, зшивалися у хронологічному порядку, нумерувалися та опечатувалися печаткою слідчого.

Коло повноважень «осіб, що заміняли судового слідчого» повністю збігалося з правами останнього. Основна відмінність цих органів попереднього слідства від судового слідчого полягала в тому, що вони не були закріплені за окремою судовою ділянкою, що надавало можливість адміністрації впливати на їх діяльність.

Поліція. Участь поліції у провадженні попереднього розслідування здійснювалася в таких формах: 1) дізнання; 2) проведення окремих слідчих дій та 3) виконання окремих доручень слідчого, в тому числі розшук [9, с. 285].

У разі отримання відомостей про подію, що мала ознаки злочину, поліція протягом доби повинна була повідомити судового слідчого та прокурора. Якщо вони були відсутні, або існували сумніви в достовірності цих відомостей, поліція розпочинала дізнання (статті 250–253) [8]. В окремих випадках дізнання могло починатися за дорученням прокурора або його товариша (ст. 312) [8]. За загальним

правилом, поліція під час проведення дізнання збирала докази шляхом розшуків, словесних опитувань та негласних спостережень. Поліції не дозволялося проводити обшуки та виїмки в будинках (ст. 254) [8] та формальні допити (ст. 258) [8]. До прибуття судового слідчого поліція застосовувала заходи щодо зберігання слідів злочину та запобігання ухиленню підозрюваного від слідства (статті 256, 257) [8].

Усі акти, складені під час дізнання, підписувалися лише дізнавачем та не мали доказової сили в судових установах. Дізнання як етап попереднього дослідження закінчувалося передачею матеріалів судовому слідчому, про що повідомлявся прокурор. Будь-які дії поліції судовий слідчий міг відмінити або перевірити.

В особливих випадках, коли поліція опинилася на місці злочину під час його скоєння або відразу після його скоєння, а також коли існувала імовірність знищення слідів злочину, вона мала право проводити певні слідчі дії (ст. 258) [8]. До них належали огляди, посвідчення, обшуки та виїмки – слідчі дії, за допомогою яких встановлювалася подія злочину (статті 315–376) [8]. У виняткових випадках, коли існувала загроза смерті обвинуваченого або свідка до прибуття судового слідчого, поліція мала право провести допит. Таким чином поліція могла виконувати функції органу попереднього слідства.

На етапі попереднього слідства поліція також виконувала дізнання та збирала довідки за дорученням слідчого (ст. 271) [8]. Не існувало загального правила, до якого поліцейського чиновника мав при цьому звертатися слідчий. Слідчий міг або особисто обрати виконавця, або направити доручення до відповідного поліцейського управління [9, с. 291].

Залучення тих або інших органів як слідчих або органів дізнання визначалося порядком судочинства. За окремими категоріями справ законодавець установив особливий порядок кримінального судочинства (в тому числі на стадії попереднього дослідження), закріплений у Книзі 3 Статуту кримінального судочинства «Винятки із загального порядку кримінального судочинства» (статті 1000–1254) [8]. У процесі розслідуванні різних категорій справ міг змінюватися правовий статус навіть «нормальних» органів та, відповідно, значущість результатів їх роботи для подальшого судового розгляду.

Визначимо коло органів, які брали участь у попередньому дослідженні справ різних категорій.

1. *Провадження у справах, підсудних мировим суддям.* За судовою реформою 1864 р. дрібні кримінальні справи розглядав мировий суд на підставі відомостей, наданих сторонами під час судового розгляду або отриманих під час проведення дізнання органами поліції. Порядок провадження в судах мирової юстиції був закріплений у Книзі 1 Статуту кримінального судочинства (статті 33–199) [8]. Після проведення контрреформи 1889 р., функції мирових суддів перейшли до земських дільничних начальників.

Особливістю стадії попереднього дослідження кримінальних справ цієї категорії було те, що в ньому було відсутнє попереднє слідство. За загальним правилом його замінювало безпосереднє дослідження справи суддею. В цьому випадку попереднє дослідження вливалось в судове (статті 91, 92, 100–116) [8], але це не виключало попереднього дослідження справи органом дізнання – поліцією. Законодавець таке дослідження називає розшукуванням та не обмежує поліцейські органи в формах і методах збору доказів. Дізнання проводилося поліцією або на вимогу потерпілого (ст. 48) [8], або за дорученням судді (статті 47, 52) [8]. Поліція як орган дізнання мала право затримати підозрюваного для безпосереднього приводу до суду. Акти поліції могли бути покладені в основу вироку, якщо дії провадилися за вказівкою судді та не заперечувалися обвинуваченим. З метою підтвердження достовірності цих актів закон установлював певні формальності.

В окремих випадках для визначення підсудності справи або покарання попереднє дослідження справи покладалося на суддю (збір відомостей про вік обвинуваченого, його звання й судимості) та проводилося до початку судового розгляду справи (статті 115, 118, 413, 414) [8], таким чином, мировий суддя фактично виконував дії, які провадилися на етапі попереднього слідства [2, с. 401–402].

2. *Провадження у справах, підсудних загальним судовим установам.* Попереднє дослідження справ про злочини, що завдавали суттєвої шкоди суспільству та державі, проводилося в загальному порядку. Обов'язковим етапом при цьому було попереднє слідство.

Органом дізнання за цим порядком була поліція, а органом попереднього слідства – судовий слідчий. В окремих передбачених законом випадках поліція виконувала деякі функції органу попереднього слідства, а судовий слідчий міг проводити дізнання особисто.

19 травня 1871 р. були затверджені «Правила про порядок дій чинів Корпусу Жандармів у дослідженні злочинів» [12], за якими чини жандармських управлінь мали право проводити дізнання (з правами поліції) за дорученням осіб прокурорського нагляду у справах, «коли це визнано за необхідне» (I, п. 3) [12].

3. *Провадження у справах, що провадилося за участю духовного відомства.* Здійснювалося у справах про злочини: а) проти віри та порушення церковних правил; б) скоєні духовними особами (кн. 3, р. 1, статті 1001–1029) [8].

Духівництво виступало органом дізнання у разі скоєння службового або малозначущого злочину духовною особою. Щодо інших провин воно провадило дізнання разом із загальною поліцією.

Попереднє слідство провадилося у загальному порядку судовим слідчим. Слідчий був зобов'язаний повідомляти духовне начальство про порушення провадження та про свої дії.

4. *Провадження у справах про державні злочини* (кн. 3, р. 2, статті 1030–1065) [8]. Порядок судочинства за цією категорією справ протягом дії Статуту змінювався у бік розширення повноважень, насамперед органів дізнання. Якщо за Статутом кримінального судочинства 1864 р. дізнання та попередньому слідству було присвячено відділення 2 «Попереднє слідство» у складі 10 статей (статті 1034–1043) [8], то в останній діючій редакції Статуту дізнання (нарешті) присвячувалося окреме відділення 2 «Дізнання» з 34 статей (статті 1035–1035³³) [13], а попереднє слідство розглядалося відділенням 3 «Попереднє слідство» з 12 статей (статті 1036–1046) [13].

Зважаючи на особливу важливість, дізнання у справах про державні злочини повинні були проводити судові слідчі. У разі відсутності судового слідчого ці дії проводила поліція. Дізнання провадилося під наглядом місцевого прокурора або його товариша (ст. 1038) [8].

Попереднє слідство провадилося членом судової палати, який призначався головуєчим або сенатором касаційного департаменту за призначенням імператора.

З 1872 р. коло органів, які залучалися до попереднього дослідження справ про державні злочини, змінилося. Дізнання проводили офіцери Корпусу Жандармів або особа, особисто призначена імператором (в особливо важливих справах). Зазначені особи, крім прав загальної поліції, мали право проводити такі слідчі дії: огляди, посвідчення, обшуки та виїмки – з укладенням відповідних актів

попереднього слідства. Протоколи опитувань осіб обов'язково підписувалися опитуваним та понятими. Такі акти мали доказову силу в суді. У разі відсутності на місці офіцерів жандармського корпусу, дізнання розпочинали старші чини загальної поліції [12; 13]. Офіційно попереднє слідство полягало на члена судової палати за призначенням міністра юстиції, але на практиці дослідження справи обмежувалося дізнанням жандармського корпусу [2, с. 390]. Враховуючи вищевказане, можна констатувати, що у справах про державні злочини орган дізнання фактично поєднував власні функції та функції органу попереднього слідства, а органи судової влади усувалися від попереднього слідства.

5. *Провадження у посадових злочинах* (кн. 3, р. 3, статті 1026–1123) [8].

Органом дізнання виступало цивільне начальство підозрюваної у скоєнні злочину особи. Роль загальної поліції обмежувалася доведенням до відома начальства відомостей про скоєння посадового злочину (статті 1079–1082, 1085) [8]. Керівництвом відомства призначався особливий чиновник, який проводив дізнання на правах, визначених для загальної поліції.

Попереднє слідство провадив судовий слідчий або призначений раніше цивільним начальством для проведення дізнання чиновник. Таким чином, цивільне начальство могло поєднувати функції органу дізнання та органу попереднього слідства. Крім того, у справах губернаторів попереднє слідство провадилося членом судової палати (ст. 1089²) [13], а у справах про осіб, які підлягали верховному кримінальному суду, – сенатор касаційного департаменту за призначенням імператора.

6. *Провадження у кримінальних справах, які належали до різних частин адміністративного управління* (злочини проти майна та прибутків казни, а також злочини проти суспільного благоустрою та благочиння) (кн. 3, р. 4, статті 1124–1235) [8].

Дізнання по злочинах, перерахованих у додатку до статей 1124 та 1214 Статуту кримінального судочинства [8], провадилося будь-якими чинами адміністративних відомств, незалежно від кола їх службових обов'язків. При проведенні дізнання вони користувалися правами загальної поліції (ст. 261) [8]. В інших випадках дослідження на цьому етапі проводила поліція. У випадку, передбаченому ст. 1187¹ [13], протокол органу дізнання лісового відомства мав силу доказу, якщо не заперечувався обвинуваченим.

Попереднє слідство провадилося судовими слідчими. Керівництво управління мало право відряджати в підпорядкування слідчому чиновника. Ця особа повинна захищати інтереси відомства у ході слідства (ст. 1157) [8].

7. *Провадження у справах змішаної підсудності (військової та цивільної)* (кн. 3, р. 5, статті 1236–1254) [8].

У разі скоєння злочину військовослужбовцем спільно з цивільною особою дізнання та попереднє слідство провадилося за загальним правилом, відповідно поліцією та судовим слідчим. Це ж положення діяло, якщо військовослужбовець скоїв злочин за межами казарми, коли він перебував поза владою своїх командирів.

В інших випадках дізнання провадило військове начальство, а попереднє слідство – особливо призначені слідчі військового та

військово-морського відомства, які мали всі права «нормальних» органів дізнання та слідства.

На основі здійсненого аналізу нормативно-правових актів, якими регламентувалася організація та діяльність органів дізнання та попереднього слідства, можна дійти висновку, що в окремих випадках компетенція цих органів збігалася. Причому у випадках, коли слідчі дії виконували органи дізнання (що належали до виконавчої влади), ставилася під сумнів неупередженість попереднього дослідження справи і, як наслідок, подальший розгляд справи в судових установах, оскільки акти попереднього слідства мали силу доказу. Цей фактор варто враховувати законодавцям при реформуванні слідчого апарату сучасної України.

Література

1. Колдаев А. В. Следствие и полицейское дознание по Своду Законов Российской империи 1857 г. / А. В. Колдаев // Известия высших учебных заведений : Правоведение. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1988. – № 1. – С. 90–96.
2. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. Т. 2. / И. Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – 607 с.
3. Учреждение судебных следователей // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1862. – Собр. 2. – Т. XXXV. – Отд. 1. – № 35890.
4. Наказ судебным следователям // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1862. – Собр. 2. – Т. XXXV. – Отд. 1. – № 35891.
5. Наказ полиции о производстве дознания по происшествиям, могущим заключать в себе преступления или проступок // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1862. – Собр. 2. – Т. XXXV. – Отд. 1. – № 35892.
6. Мамонтов А. Г. Россия 1860 г.: учреждение судебных следователей (социально–политические и идейные предпосылки) / А. Г. Мамонтов // Государство и право. – 1996. – № 3. – С. 142–150.
7. Словарь юридических определений. – СПб., 1910. – 74 с.
8. Устав уголовного судопроизводства изд. 1864 г. / Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – Т. 8. Судебная реформа. – М. : Юрид. лит., 1991. – 496 с.
9. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – Т. 8. Судебная реформа. – М. : Юрид. лит., 1991. – 496 с.
10. Подосенов О. П. Предварительное производство как стадия русского уголовного процесса по судебной реформе 1864 года (общая характеристика) / О. П. Подосенов // Юридические гарантии и режим социалистической законности в СССР. – Ярославль : Ярослав. гос. ун-т. 1977. – С. 112–116.
11. Макалинский П. В. Практическое руководство для судебных следователей, состоящих при окружных судах : в 2 ч. Ч.1 / П. В. Макалинский. – СПб., –1879. – 583 с.
12. Правила о порядке действий чинов Корпуса Жандармов по исследованию преступлений // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1874. – Собр. 2. – Т. XLVI. – Отд. 1. – № 49615.
13. Устав уголовного судопроизводства 1892 г. // Свод Законов Российской империи : в 5 кн., 16 т. – СПб., 1912. – Т.16.

Надійшла до редколегії 21.11.2009

Анотації

Розглянуто систему органів дізнання та попереднього слідства в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX ст.

Рассмотрена система органов дознания и предварительного следствия в украинских губерниях Российской империи во второй половине XIX ст.

The system of inquiry and preliminary investigation agencies in Ukrainian provinces of Russian Empire in the second part of the XIX-th century is researched.